

Stare Powązki – edukacyjna rola najważniejszej nekropolii Warszawy

RODZAJ LEKCJI:

lekcja w plenerze

GRUPA WIEKOWA:

szkoła podstawowa klasy 4–8

METODA PRACY:

- wykład nauczyciela,
- wspólna praca z uczniami,
- samodzielna praca,
- podsumowanie lekcji,
- praca domowa.

CZAS TRWANIA:

uzależniony od wybranej trasy zwiedzania

CELE LEKCJI:

- Uczniowie znają układ topograficzny i porządkowy Cmentarza Powązkowskiego. Potrafią odnaleźć groby osób według planu cmentarza.
- Uczniowie poznają bogatą charakterystykę zespołu rzeźbiarsko-architektonicznego.

POMOCE DYDAKTYCZNE:

Plan Starych Powązek.

PRZEBIEG ZAJĘĆ:

1. WPROWADZENIE PRZEZ NAUCZYCIELA W TEMAT ZAJĘĆ (7 minut):

Lekcję w plenerze najlepiej przeprowadzić po lekcji stacjonarnej dotyczącej historii Powązek.

Nauczyciel w oparciu o plan Powązek wyjaśnia układ topograficzny i porządkowy nekropolii. Wyjaśnia, że z racji dużej powierzchni, bogactwa przekroju społecznego oraz wyjątkowego zapisu kulturowego, nie sposób jest zwiedzić cmentarz za jednym razem. Należy więc wybrać jeden z kluczy, którymi można się posłużyć, np. wartości artystyczne, przekrój społeczeństwa czy nawet bardziej szczegółowo, np. medaliony i plakiety portretowe.

2. ROZWINIĘCIE TEMATU ZAJĘĆ

Nauczyciel wybiera przygotowane trasy spacerowe bądź razem z uczniami dokonuje wyboru wśród nagrobków osób z dziedziny kultury, sztuki, nauki czy architektury. Może zapytać uczniów, dlaczego wybrali akurat te osoby.

Dla przykładu można posłużyć się jedną z poniższych tras spacerowych. Groby oznaczone są w następujący sposób: np. [13/6] – pierwsza liczba wskazuje numer kwatery, druga rząd.

Trasa nr 1: „Najstarsza część cmentarza” (czas: 60 min).

Zawiera obszar pierwotny powstały w latach 1790–1820. Będą to kwatery 1–26. Na szczególną uwagę zasługuje odwiedzenie grobów m.in.: Ignacego Popławskiego [1/3], Feliksa Pancera [2/3], Franciszka Christiani [4/4], Marii Kownackiej [6/1], Ludwika Rossmanna [6/5], Romualda Gutta [6/4], Aleksandry Piłsudskiej [6/5], Aleksandra Graybnera [8/2], Jakuba Jasińskiego [8/3], Anny Bilińskiej-Bohdanowicz [10/1], Józefa Grzegorza Lessela [10/6], Wojciecha Żywnego [12/2], Antoniego Lilpopa [15/4], Józefiny Reszke-Kronenbergowej [19/1], Janiny Porazińskiej [19/2], Czesława Domaniewskiego [19/6], Antoniego Boenisha [21/6], Józefa Dziekońskiego [25/2], Franciszka Fuchsa [25/4], Edwarda Leo [26/4], Hipolita Korzeniowskiego [26/1], Edwarda Cichockiego [24/2], Jana Kryńskiego [20/5].

Trasa nr 2: „Aleja Zasłużonych” (czas: 60 min).

Aleja ma charakter „panteonu” przede wszystkim inteligencji i ludzi sztuki: profesorów nauk ścisłych i humanistycznych, muzyków, aktorów, malarzy i rzeźbiarzy. Zalecane zwiedzanie nagrobków w porządku chronologicznym, tj. od najstarszych, usytuowanych w zachodniej stronie, do najmłodszych. Właściwie wszystkie osoby zasługują na specjalne wyróżnienie. W czasie zwiedzania można przekazać inicjatywę uczniom, którzy sami wskażą nagrobki osób bądź dzieła sztuki, które ich wyjątkowo zaciekawia.

Trasa nr 3: „Pomniki sztuki cmentarnej” (czas: 90 min).

Trasa ma przybliżyć wyjątkowość nekropolii łączącej wartości artystyczne, historyczne i krajobrazowe, będącej jednocześnie przekazicielem informacji o kulturze i społeczeństwie warszawskim minionych epok. Trasa ta jest najbardziej rozległa, ale pozwala odkryć szeroki przekrój Powązek jako zespołu rzeźbiarsko-architektonicznego. Oznaczenie obejmuje osobę pochowaną / autora pomnika oraz oznaczenie kwatery i rzędu jak w trasie nr 1. Poprzez odniesienie do autora dzieła, na podstawie *Bazy wiedzy dla prowadzącego zajęcia*, można przyporządkować czas powstania i nurt stylistyczny. Trasa prowadzi od wschodniej do zachodniej części cmentarza. Odwiedzimy tutaj groby: Wągrowskich / Teodor Skonieczny [163/6], Stanisława Węgrzeckiego, Franciszka Kielnickiego / Konstanty Hegel [181/2], mauzoleum rodziny Blochów / proj. Witold Lanci [181/3], rodziny Tokarskich / Józef Manzl [181/5], Adaminy Chołoniewskiej / Pius Weloński [162/1], Marii Belkę / Teodor Skonieczny [2/4], Lusi Raciborskiej / Donato Barcaglia [3/1], Ignacego Szulca / Andrzej Pruszyński [5/1], rodziny Piaszczyńskich / Teodor Skonieczny [5/5], Franciszka Lewantala / Pius Weloński [7/4], rodziny Piotrowskich / Jakub Tatarkiewicz [8/1], Aleksandra Graybnera [8/2], Cecylii Krysińskiej / Jakub Tatarkiewicz [8/3], Jadwigi Pusłowskiej / Stanisław Ostrowski [12/6], Ignacego Komorowskiego / Wojciech Święcicki [13/4], Aleksandra Janickiego / Paweł Maliński [14/1], Jakuba Omiecińskiego / Jakub Tatarkiewicz [14/1], Michała Włodka / Jakub Tatarkiewicz [14/5], Marii Wisnowskiej / Bolesław Syrewicz [16/8], kaplicę rodzinną Leopolda Kronenberga / arch. Artur Goebel [19/1], Panien Kanoniczek / Andrzej Pruszyński [19/3], rodziny

Rudnickich / Bartłomiej Mazurek [19/6], wieża grobowca Wojciecha Białoskuni / Andrzej Pruszyński [22/2], kaplica nagrobna rodziny Lesserów / J.P. Dziekoński [23/5], rodziny Jakubowskich / Jan Woydyga [26/1], Franciszka Bernarda / Paweł Maliński [28/6], Ksawerego Koisiewicza / Andrzej Pruszyński [177/1], Wacława Szymanowskiego / Wacław Szymanowski (syn) [40/5], rodziny Kazanowskich / arch. Artur Goebel [C/5], Konstantego Wojciechowskiego / Zygmunt Otto [K/4], rodziny Hermanów / Bolesław Syrewicz [T/6], Ludwik Grabowski / Feliks Jabłczyński [84/1].

3. REKAPITULACJA (5 minut):

Nauczyciel przedstawia historię Starych Powązek. Podkreśla, iż Stare Powązki w XIX w. znajdowały się na uboczu wielkich wydarzeń historycznych, gdzie szczęśliwie ominęły je destruktywne działania militarne, podobnie jak w XX w. podczas działań związanych z II wojną światową. Zaznacza, iż przez kilka dekad powązkowska nekropolia była jedynym cmentarzem stolicy, gdzie grzebano wielkich i małych, wybitnych i pospolitych mieszkańców Warszawy, z których wielu tworzyło historię zarówno miasta, jak i narodu. Podkreśla, że jest to obiekt wpisany do rejestru zabytków, który potrzebuje olbrzymiego zainteresowania ze strony osób i instytucji, które mogą wspierać go finansowo, aby mógł nadal tworzyć panteon narodowy i być niezwykłą atrakcją turystyczną dla mieszkańców Warszawy i innych gości. Przypomina, że cmentarz jest oficjalnie zamknięty dla pochówków, chociaż nadal zgodnie z tradycją odbywają się na nim pogrzeby znanych osobistości (Gustaw Holoubek, Czesław Niemen czy Jan Nowak Jeziorański). Dzięki temu kontynuowana jest tradycja chowania tam osób wybitnie zasłużonych lub będących współczesnymi autorytetami.

4. ZADANIE PRACY DOMOWEJ (5 minut):

Nauczyciel przekazuje uczniom pracę domową. Należy opisać biografię jednej bądź kilku postaci poznanych na wycieczce na Starych Powązkach.

BAZA WIEDZY DLA PROWADZĄCEGO ZAJĘCIA:

1. UKŁAD TOPOGRAFICZNY I PORZĄDKOWY CMENTARZA POWĄŻKOWSKIEGO

Nieregularny układ cmentarza zamknięty jest wokół ulic: Powązkowskiej, Okopowej, Spokojnej, J. Ostroroga i Tatarskiej. Jego najstarsza część obejmująca zakresem trzy pierwsze ulice, systematycznie rozwijała się w kierunku zachodnim, a następnie południowym. Cmentarz ma sześć bram i obecnie tylko jedną furtkę od strony ul. Spokojnej. Bramy nr II i IV od strony ul. Powązkowskiej otwarte są przez cały rok. Pozostałe bramy: I od ul. Powązkowskiej, V od ul. Tatarskiej, VI i VII od ul. J. Ostroroga oraz wspomniana furtka, otwierane są jedynie w Dniu Wszystkich Świętych i Święta Zmarłych. Brama III od ul. Powązkowskiej i VI od ul. Smętnej nie funkcjonują już w ogóle. Podobnie dwie stare furtki od strony ul. J. Ostroroga i Smętnej. Wewnętrzny podział cmentarza oparty jest wobec usytuowania kościoła św. Karola Boromeusza. Kwatery rozmieszczone są na planie prostokąta z dłuższym bokiem usytuowanym na osi północ-południe. Co do zasady każda kwatera zawiera sześć rzędów grobów. Liczba grobów w rzędzie jest różna i zależy od usytuowania grobów, które zajmują od jednego do nawet trzech miejsc w rzędzie. Pewne odstępstwa od tego spotkać można na obrzeżach cmentarza, a w szczególności wzdłuż nieregularnego muru.

Kościół św. Karola Boromeusza na Powązkach. Fot. P. Stryczyński

Olbrzymi rozwój nekropolii sprawił, iż nierzadko układ topograficzny nie zgadza się z układem przestrzennym. Kwatery co do zasady oznakowane są liczbami arabskimi od 1 do 350. Odstępstwem od tego są oznakowania liczbami rzymskimi, a także dużymi i małymi literami. Sytuację komplikują dodatkowo pewne nieścisłości porządkowe oraz kwatery oznakowane w sposób łączony np. liczbę

arabską z małą literą. Pierwotnie w każdej kwaterze co do zasady, w jej północno-wschodnim narożniku, stał kamienny słupek z oznakowaniem danej kwatery. Niestety, głównie na skutek upływu czasu, część słupków została zniszczona. Rzędy liczone są od słupków w układzie równoległym od dłuższego boku kwatery. Większość z nich występuje w liczbie sześciu rzędów, choć zdarzają się i dwa razy większe. Część grobów nie jest oznaczona w ogóle, np. w katakumbach, w Alei Zasłużonych czy te znajdujące się pod murami. Dla sprawniej komunikacji pomiędzy kwaterami przechodzą drogi, z których dostać można się do grobów w rzędach 1 i 6, a między wewnętrznymi rzędami 2-3 i 4-5 usytuowano dodatkowe przejścia.

Powązki – Brama św. Honoraty. Fot. P. Stryczyński

Ogromna powierzchnia cmentarza, mnogość nagrobków i nietypowe czasami ich usytuowanie wpływa na fakt, że zwiedzenie go w całości w ciągu jednego dnia jest trudne do zrealizowania. Stąd wycieczkę należy odpowiednio wcześniej zaplanować i wybrać interesujący nas fragment cmentarza.

Powązki – grób L. Minterowej

Powązki – grób Marii Wisniewskiej

Powązki – grób rodzinny L. Kronenberga

Powązki – grób rodziny Cholewickich

Powązki – grób rodziny Prasałowskich

Powązki – grób rodziny Sokołowskich

2. POMNIKI NAGROBNE

Główną wartością omawianej nekropolii są postaci pochowane na terenie cmentarza, które tworzą swoisty testament, obraz społeczeństwa warszawskiego i polskiego. Nie mniejszą wartość mają również same pomniki nagrobne, które oprócz wartości plastycznych przekazują nam informacje o dawnej architekturze, trendach, czy obyczajach. Na uwagę zasługuje forma i jakość użytych materiałów, a także różny, często zupełnie odmienny poziom wykonania nagrobka. W rzeczywistości więc pomniki przedstawiają przekrój społeczeństwa, które było zróżnicowane pod względem finansowym, zachowywanych tradycji, indywidualnych upodobań, jak również mody, prądów artystycznych i przemian stylowych zachodzących w ówczesnym okresie. Niestety sporym utrudnieniem jest datowanie danego obiektu, gdyż często nagrobek stawiany był wiele lat po śmierci bądź był zastępowany nowszym, zgoła odmiennym pomnikiem od oryginału. Należy również pamiętać, że pierwsze 130 lat istnienia cmentarza łączyło się z utratą niepodległości. Wpłynęło to zarówno na wygląd cmentarza, jak i na treść inskrypcji umieszczanych na nagrobkach (brak wymogu łączenia z językiem zaborcy).

Autorzy pierwszych pomników stawianych na Powązkach w większości byli nieznanymi. Większość nagrobków była dość prosta w formie i powielana przez warsztaty kamieniarskie. Jako materiał przy-

Powązki – grób rodziny Fukierów

Powązki – grób rodziny Tatariewicz

Powązki – grób rodziny Tokarskich

Powązki – grób rodziny Wiktorskich

Powązki – grób Teodora Wosińskiego

Powązki Aleja Zastużonych

dował piaskowiec, który był łatwo dostępny, stosunkowo trwałe i prosty w obróbce. Najcenniejsze obiekty z tego okresu nawiązywały do stylu klasycystycznego i były autorstwa Pawła Malińskiego i jego dwóch znakomitych uczniów: Jakuba Tatariewiczza i Konstantego Hegla.

Kolejnym etapem, od 1830 r., były pomniki nawiązujące do stylu neogotyckiego, połączone często ze zdobieniami grobów odlewami żeliwnymi i kutym żelazem. Oprócz pomników pojawiają się w tym okresie liczne mauzolea i piękna kaplica rodziny Lesserów autorstwa samego Józefa Piusa Dziekońskiego.

Następny typ nagrobków obfitujących w różną dekorację był powiązany z nurtem romantycznym. Ich autorzy stosowali przede wszystkim motywy roślinne, silnie związane z tematyką religijną, rzadziej odnosili się do zasad i form architektonicznych. Spotkało się to z akceptacją społeczeństwa i olbrzymią ilością powstałych na przełomie XIX i XX w. tego typu nagrobków. Pozwoliło to na wzbogacenie i podniesienie wartości artystycznej nawet tych nagrobków, które ze względu na nikłe nakłady finansowe czy powielane schematy zaliczają się do mniej ciekawych przykładów sztuki nagrobnej.

Zmieniający się obraz społeczny i gospodarczy w drugiej połowie XIX w. znalazł odzwierciedlenie również w sztuce nagrobnej. Dawna elita ustępowała coraz częściej miejsca nowym mieszkańcom

pochowanym na Powązkach, tj. licznie reprezentowanemu mieszczaństwu, które stawało się nową elitą finansową miasta. łączy się to ze zmianą kierunków w architekturze, która odchodzi od klasycyzmu na rzecz łączenia różnych stylów i epok. Powstające w całej Warszawie liczne zakłady sztukatorskie znalazły swoich odbiorców również wśród powązkowskich kamieniczników. Dekoracje te podnosiła wystawność i przepych obiektów nagrobnych, osiągających nieczęsto nawet rozmiary małych kaplic czy kościołów. Za przykład może służyć tutaj wspianały grób rodziny Leopolda Kronenberga wg projektu Artura Goebła.

Kolejny nurt – realizm akademicki – charakteryzował się przede wszystkim rzeźbą figuralną z lirycznym, wręcz osobistym charakterem. Najbardziej znanym przykładem jest tutaj rzeźba Teodora Skoniecznego na grobowcu rodziny Piaszczyńskich. Ten nurt reprezentował również Bolesław Syrewicz, Andrzej Pruszyński, Czesław Makowski czy Bartłomiej Mazurek.

Przełom XIX i XX w. powoli wprowadza impresjonizm, symbolizm i secesję. Następuje odrzucenie kołtu, zasady symetrii i wprowadzenie kompozycji wielofigurowych. Do przykładów tego typu można zaliczyć pomnik Jadwigi z hr. Jezierskich Pusłowskiej z rzeźbą Stanisława Ostrowskiego z 1902 r. To właśnie w tym czasie pojawia się również motyw ludowy m.in. na grobie Ignacego Komorowskiego dłuta Wojciecha Świącickiego.

Następnym nurtem, niestety słabo reprezentowanym na Powązkach, była secesja. Na szczęście reprezentują go dwa wielkie nazwiska rzeźbiarstwa polskiego, tj. Wacław Szymanowski (autor pomnika Chopina), który stworzył pomnik swojemu ojcu – również Wacławowi – oraz Konstancy Laszczka, autor pomnika Antoniego Lasockiego. Secesja odznaczyła się jednak bardzo mocno w motywach dekoracyjnych w realizacjach kowalstwa artystycznego i kamieniarstwa. Dzięki temu możemy się przekonać o znakomitym poziomie rzemiosła w tamtych czasach.

Krótki okres secesji był wstępem do modernistycznej architektury, która pozbawiła pomniki nadmiernej ozdobności i wprowadziła ją w prostotę konstrukcji i form. Jest to również czas poszukiwania stylu narodowego, bazującego na sztuce ludowej. Prekursorem tego nurtu był pomnik projektu Zdzisława Kalinowskiego wystawiony dla rodziny Jentysów i Smoleńskich. Okres ten przynosi również odmienne mauzolea i kaplice, które łączą w sobie nowoczesną formę z bardzo bogatym wystrojem. Zmienia się też materiał. Modne stają się tynki ze żwiru rzeczno zmieszane z zaprawą cementową. Przykładem mogą tu być kaplice rodzinne Chojnackich czy Wodzińskich.

Ostatnim etapem są przykłady pomników rzeźb współczesnych, nie podnoszących niestety walorów artystycznych Starych Powązek. Wygląd pomników pogarsza również materiał – najczęściej lastryko. Nawet ci, którzy starają się podnieść koszt pomnika, rzadko kiedy znajdują dla niego estetyczną, ponadprzeciętną formę. Odstępstwem od tego jest kilka pomników w Alei Zasłużonych, pochodzących z lat 1920–1945.

„Warszawa – zespół zabytkowych cmentarzy wyznaniowych na Powązkach” został uznany za Pomnik Historii rozporządzeniem Prezydenta RP z 3 lipca 2014 r. (Dz.U. 2014, poz. 956). Celem ochrony pomnika historii wymienionego w § 1 ust. 1 jest zachowanie, ze względu na wartości historyczne artystyczne, materialne i niematerialne, zespołu cmentarzy wyznaniowych obrazujących bogactwo polskiego dziedzictwa kulturowego. Nekropolie na Powązkach są świadectwem tolerancji religijnej i wielokulturowości naszego społeczeństwa, a także miejscem pochówku wybitnych Polaków, na którym znajdują się wysokiej klasy obiekty sztuki sepulkralnej.

Pomnik historii obejmuje następujące cmentarze:

- 1) Cmentarz Powązkowski, rzymskokatolicki, zwany Starymi Powązkami;
- 2) Cmentarz Żydowski;
- 3) Cmentarz Ewangelicko-Augsburski;
- 4) Cmentarz Ewangelicko-Reformowany;
- 5) Muzułmański Cmentarz Kaukaski;
- 6) Muzułmański Cmentarz Tatarski.

LITERATURA:

1. *Cmentarz Powązkowski pod Warszawą*, K.W. Wójcicki, Warszawa 1855, s. 7, 17.
2. *Cmentarz Powązkowski w Warszawie: panteon polski*, T.M. Rudkowski, Wrocław 2006.
3. *Przewodnik po Cmentarzu Powązkowskim w Warszawie*, Z. Strzałkowski, M. Walecki.